

УДК 340.122

О.А. Івакін

СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ПІДСТАВА ЗМІСТОВНОГО ТРАКТУВАННЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА

Природне право – це право людини стати, бути і залишатися людиною. Це – її право відповідати своїй богоподібній сутності. І відповідно, позитивне право своїм ідеальним призначенням повинне мати завдання всіляко сприяти підтримці і здійсненню прагнення людей до нескінченної реалізації в собі цієї сутності.

Саме в цьому полягає лейтмотив даної статті. Загальний же її зміст спрямований на логічний аналіз цієї вихідної тези, включених в неї категорій, а також основних її теоретичних і практичних висновків.

Почнемо з категорії сутності. В усі часи існували філософи, які взагалі не визнають об'єктивного характеру сутності. Вони вважали і вважають, що люди самі, для своєї власної зручності вигадали це слово – сутність. Вигадали, щоб обґрунтувати можливість об'єднувати в чомусь схожі між собою предмети. З точки зору подібних філософів, таке об'єднання, узагальнення – це чисто суб'єктивний прийом. А насправді, тобто об'єктивно, світ нібито складається з безлічі унікальних, неповторних речей, і – все. За тими, хто так думає і говорить, стоїть давня традиція, що йде від античних софістів і скептиків та середньовічних номіналістів. Один із таких філософів – відомий кінік Діоген ніяк не міг погодитися з Платоном у тому, що, крім всім відомих чуттєво сприйманих речей, десь існують ще їх ідеї (ейдоси). «Чому, – запитував він, – я бачу ось цю чашку на столі, але не бачу її ідеї?» Платон на це роздратовано зауважив, що Діоген бачить чашку, бо в нього є очі, але не бачить ідеї чашки («чашности»), бо в нього немає розуму. Ось у чому річ: ейдоси, тобто сутності речей, є умоглядними. Але це зовсім не означає, що вони існують тільки в думці.

Горіння деревини, кам'яного вугілля, нафти, газу відбувається тому, що кисень з'єднується з вуглецем цих горючих речовин і окислює його з виділенням енергії. Ця хімічна екзотермічна реакція є сутністю, ідеєю процесу горіння. Це – принцип горіння, спосіб його існування. Ми не можемо бачити очима, як атом кисню з'єднується з атомом вуглецю, ми осягаємо цей об'єктивний процес розумом, присутністю якого в нас принципово відрізняємося від тварин. Втім, можна сказати, що чуття тут також присутнє, але це чуття особливого роду – воно є продуктом творчої, продуктивної уяви («внутрішнього ока»), яка чудово була розвиненою у Платона і, на його думку, була відсутньою в Діогена. Без таких чуттів-теоретиків неможлива інтуїція – найважливіший компонент людського мислення, і саме вони і дозволяють творчо розвиненій людині «бачити» сутність як світу в цілому, так і окремих його частин.

Отже, що ж таке сутність? Це спосіб буття тієї або іншої системи явищ, спосіб її формування і функціонування. Тепер, коли принцип історизму глибоко проник у свідомість людей, ми цілком можемо інтерпретувати Платона

таким чином. Світ ідей – це загальнолюдська культура, а кожна з ідей – це принцип (Prinzip – першооснова), що зберігається в ній, тобто загальний для безлічі одиничних речей початок (те, що розуміється одночасне і як вихідний момент, і як основа) їх виникнення або творення: це колись винайдені і створені людиною першо-чашка, першо-стіл або ж еволюційно виниклі першо-птиця, першо-риба, першо-ссавець і т.д.

Яке ж тут відношення між одиничним і загальним? «Відношення це зводиться до того, що одиничне входить в загальне як його жива частина, а загальне входить в одиничне як його жива сутність» [1].

Що ж у такому разі є першолудиною? У діянні початок буття, говорив великий Гьоте. Початок буття людини – у діянні, супроводжуваному і насиченому думкою і словом. Сутність людини, тобто спосіб її буття (формування і функціонування), – це праця як єдність матеріальної і ідеальної діяльності. При цьому праця як спосіб буття може здійснюватися, тільки постійно перетворюючись на здатність (і потребу) людини працювати. За допомогою праці людина не пристосовується до навколишнього середовища, як це роблять тварини, а, навпаки, пристосовує середовище до себе, до своїх потреб. Людину від тварин відрізняє найголовніша і загальна його здатність – «здатність не приймати все, як воно є, а перетворювати те, що є, синтезуючи нові образи в нові реальності буття» [2].

Отже, людина не прив'язана тісно і навіки до будь-якої специфічної життєдіяльності, а вільно творить і свій внутрішній, і свій зовнішній світ. Свобода і творчість як дві сторони однієї і тієї самої медалі – ось необхідні складові сутності людини. Трудова діяльність – складна система відносин людей між собою і з природою. Це – відносини з приводу створення знарядь праці, це – виробничі й інші, перш за все етичні, відносини, це мова і мислення, це спроможність вибирати і формувати цілі і знаходити шляхи і засоби їх досягнення. І ця складна система відносин кінець кінцем завжди націлена на створення усередині себе певної гармонії, з тим щоб жити в гармонії також і з навколишнім світом.

Г.С. Батіщев слушно вважає, що саме створення гармонії, а не просто абстрактна активність, націлена на створення чогось (будь-чого) нового, небаченого, – суть і спрямованість людської творчості. І людина постійно шукає способи здійснення цієї гармонії. Але оскільки незапрограмованість людської діяльності, тобто свобода, – це надзвичайно складний і важкий спосіб буття, то завжди «усередині «світу людини» потенційно укладені різні й радикально протилежні один одному способи співвіднесення нею своєї креативності з позалюдською дійсністю» [3]. Відмінність цих способів гармонізації, протиборство людських інтересів постійно створює в людському світі й гармонію, і дисгармонію, і в цьому полягає головна діалектична суперечність людської історії. Але діалектичну суперечність не можна розуміти просто як деяку прикру перешкоду, вона є джерелом розвитку: через дисгармонію людина має можливість сходити до гармонії, як крізь терня – до зірок. Однак відразу слід відмітити, що вирішення вказаної суперечності не відбувається автоматично в один бік: якщо в суспільстві перевагу одержують егоїстичні, приватні інтереси, то вказана суперечність може призвести і до регресу, до дисгармонії.

Та все ж гармонія в душі, у любові, у сім'ї, у праці, у суспільстві, у державі, у відносинах із світом і Богом – саме цього прагнуть мрії кожної людини. Саме в цьому полягає головна цінність людського буття.

Як же ми у світлі сказаного повинні ставитися до відомого марксова визначення сутності людини? Постараємося розібратися з цим важливим питанням. Критикуючи фейербахівське розуміння сутності людини як природної (природженої) її властивості, К. Маркс пише: «Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин» [4]. По-перше, дослідники давно помітили, що ця марксова фраза перекладена неточно: у Маркса немає слова «сукупність», у нього використано слово Ensemble – ансамбль, а це, згодом, щось близьке до гармонії. По-друге, висловлені в літературі 90-х років претензії до даного визначення, суть яких полягає в обвинуваченні Маркса в тому, що він бачить сутність людини в якихось там зовнішніх суспільних відносинах, а не в її душі, – абсолютно необґрунтовані. Ці претензії, як нам здається, висловлюють люди догматичного мислення, для яких зовнішнє і внутрішнє – це цілком різні й розділені між собою категорії. Насправді ж те, що зовні виявляється у людини, наприклад, у вигляді патріотичного вчинку, те саме усередині людини, в її душі має форму любові до батьківщини. Іншими словами, властивості душі людини суть її інтеріоризовані (переведені ззовні усередину) суспільні відносини.

І все ж дане марксове визначення сутності людини страждає абстрактністю і вузькістю. Абстрактність його полягає в тому, що серед суспільних відносин тут не виділяється конституююче їх начало, у зв'язку з чим слово «ансамбль» виявляється як би «повислим у повітрі» – не поясненим і не обґрунтованим. А таким конституюючим, системостворюючим началом сутності людини, як було показано вище, є праця як вільна творчість. Вузькість же даного визначення полягає в тому, що суспільство – це зовсім не весь людський світ. У цей світ, з одного боку, входять всі більш низькі щодо соціуму форми руху і сфери буття, у зв'язку з чим Аристотель вважав, що душа людська містить у собі не лише розумну частину, але і вегетативну (рослинну), і таку, що відчуває (тваринну), частини душі. А з іншого боку, розумна частина душі людини відкрита Космосу, Богу, у зв'язку з чим людська сутність є таке Я, що нескінченно розширяється, трансцендує в нескінченність і вічність. Тому, образно кажучи, соціум – це лише «квартира» людини, тоді як справжній «дім» її – це Світ у цілому, у зв'язку з чим мислення вже не може бути зрозуміле як щось тільки похідне від трудової діяльності, а входить до складу сутності людини як момент сходження, дозрівання (ортогенезу, у термінології П. Тейяра де Шардена) світової свідомості. Іншими словами, спосіб буття, формування і функціонування людини, тобто її сутність, визначається її належністю до Універсуму як всеохоплюючої системи. Таким чином, людина є «повноважним представником» буття в цілому, а не тільки «сукупністю суспільних відносин».

Складаючи підсумок, скажімо, що марксове визначення сутності людини повинне бути прийнято як найважливіший аспект більш широкого і конкретного визначення людської сутності. Зокрема, воно звертає увагу на дуже важливий

момент людського існування: всесвітня сутність людини може реалізуватися тільки в конкретному суспільстві, тільки в тій або іншій сукупності всіх суспільних відносин. А може і не реалізуватися. І тоді людина стає відчуженою від своєї сутності. Категорію відчуження Маркс, на відміну від Гегеля і Фейєрбаха, що активно застосовують цю категорію, насичує саме таким, вельми конкретним смислом: відчуження – це відчуження людини від людської сутності. Колись Сократ гордо проголосив, що він живе не для того, щоб їсти, а їсть для того, щоб жити. Жити, за Сократом, – це займатися творчістю: мислити, вчити і вчитися, займатися політичною і суспільною діяльністю, добиватися й у своїх думках, і у своїх справах згоди і гармонії. А ось коли суспільні відносини основну масу людей вимушують сприймати працю не як свою сутність, не як улюблене творче заняття, спрямоване на саморозвиток, на виробництво себе і навколишнього світу, а лише як джерело заробітку, який потім можна витратити на біологічні потреби, на фізіологічне споживання, тоді настає епоха втрати людськості. Відчуження відкидає людину в більш низькі поверхи еволюції.

Іншими словами, людина, що позбавлена можливості розвивати свою людську сутність, дістає реальну можливість повернення, скочування до біологічної сутності, тобто, грубо кажучи, можливість стати худобою або звіром. Якщо худобина покійно жує свою жуйку, то звір жадає крові. Статистика покійливо фіксує неухильне збільшення числа невмотивованих і скоюваних з особливою жорстокістю вбивств і інших тяжких злочинів. Ми, на жаль, вже звикаємо до масового тероризму, торгівлі наркотиками, людьми, зброєю і т.д.

У боротьбі з вказаними апокаліптичними явищами надзвичайно зростає роль права. Однак для здійснення цієї своєї благородної ролі позитивне право повинне орієнтуватися на природне право, що слід розуміти не формально, а змістовно.

Що означає сказане? Природне право є не просто правом на життя, свободу і власність, як це декларується в науковій і філософській літературі, у багатьох політичних і правових документах, а правом на гідне і осмислене життя, що дозволяє людині через розвиток свого мислення, свободи і творчості реалізувати свою сутність, на свободу «для» досягнення цієї мети і – на власність як перш за все – духовну власність (матеріальна ж власність – це не самоціль, а лише субстратна основа духовної).

У зв'язку з цим цілком слушні висловлення П.І. Новгородцева про те, що формальне право свободи, проголошене лібералізмом, повинне бути доповнено правом на забезпечення гідного існування [5].

Надзвичайно цікаві в даному контексті й роздуми Х. Ортеги-і-Гассета, хоча вони вже і спрямовані на інший аспект співвідношення змістовного і формального в праві та правосвідомості. Коли просвітителі, пише він, висунули ідею про те, що людина вже фактом своєї появи на світ знаходить основні політичні права, названі правами людини і громадянина, вони не гадали, які форми це згодом набере. Коли ця благородна ідея, будучи зрозумілою однобічно і формально, оволоділа масовою свідомістю, то вона з ідеалу швидко перетворилася на банальну вимогу будь-якої людини права жити для себе й у своє задоволення,

не думаючи при цьому про відповідальність перед суспільством. «Пріоритет людини взагалі, без прикмет і відмінностей, людини як такої, перетворився із загальної ідеї або правового ідеалу на масове світовідчуття, на загальну психологічну настанову. Зауважимо, що ідеал, здійснюючись, перестає бути ідеалом. Привабливість і магічна влада над людиною, що властиві ідеалу, зникають. Зрівняльні права, народжені благородним демократичним поривом, з надій і сподівань перетворюються на жадання і несвідомі домагання» [6].

Таким чином, природне право – це не просто право вимагати, але і право давати, право відповідальності. У своїй сутності природне право людини – це право вільно розвиватися в істинному напрямі. Право повинне розумітися в діалектичній єдності з обов'язком, а свобода – з відповідальністю. Протилежне, так зване ліберальне, розуміння природного права людини є формальним, тобто порожнім за своїм змістом, і впроваджує у свідомість людини безвідповідальне прагнення жити як заманеться чи як доведеться. У результаті виникає таке поняття, як «політкоректність», дозволяючи здійснювати епатуючі парадигми, надбувати і використовувати вогнепальну зброю і т.д. Характерно те, що будь-яка релігія засуджувала і засуджує таке розуміння людиною своїх прав і обов'язків. А найголовніше в релігії те, що вона дає людині віру в Абсолют і у свідомість буття.

Якщо ж не вірити у смисл буття, то і людське життя стає безглуздим і всі спроби знайти Абсолют і порядок у самій людині не приводять і не можуть привести до серйозних успіхів. І можна при цьому з радістю втекти від свободи (Е. Фромм), а отже – втекти від людської сутності. М.К. Мамардашвілі ж говорить, що втікає людина від свободи в тому разі, коли втікає від справжнього і глибокого мислення [7]. Куди же може втекти людина? Тільки в небуття – через смерть і в біологічну форму буття, як це зробили штучні створіння на острові доктора Моро у Г. Уеллса у фіналі його фантастичного роману. Отже, втікаючи від свободи і мислення як найважливіших складових змісту природного права, людина сама позбавляє себе цього права. І мабуть, Платон мав рацію, вважаючи, що більшість людей потребує мудрих пастирів. Принаймні, служителі релігії, філософи, правознавці, діячі науки, мистецтва та інші представники духовної еліти повинні пам'ятати про свій обов'язок допомагати людині рухатися в потрібному напрямі або хоча б не збивати її з путі істинного.

Література

1. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. – СПб., 1994. – С. 95.
2. Михайлов Ф.Т. Избранное. – М., 2001. – С. 108.
3. Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества. – СПб., 1997. – С. 225.
4. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 3.
5. Новгородцев П.И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. – СПб., 2000.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет Х. Избр. тр. – М., 2000. – С. 51.
7. Мамардашвили М. Лекции по античной философии. – М., 2002.